

TÓTH ISTVÁN GYÖRGY¹

MOBILITÁSI REZSIMEK MAGYARORSZÁGON²

Az államszocializmus végétől a munkaalapú társadalom időszakáig

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2025.3.51>

ABSZTRAKT

A cikk négy évtizedben és (ehhez többé kevésbé illeszkedően leírható) négy társadalmi-gazdasági rezsimben (a stagnáló/pangó nyolcvanas éveknek a kezdetén, a politikai rendszerváltozást követő nagy társadalmi-gazdasági átalakulás turbulens periódusában, a kilencvenes évek végének és a kétezres éveknek a rendszerváltás utáni „megállapodott” társadalmának idején, valamint a 2010-es években kiépült „munkaalapú társadalom” körülményei között) vizsgálja az előrehaladás és a lecsúszás meghatározódását Magyarországon. Többváltozós elemzésekkel vizsgálom, hogy a különböző periódusokban mekkora volt az egyéni anyagi előrejutási mintázatokban a szülői háttér szerepe. Magyarázandó változónak egy anyagi-jóléti indexet állítok elő (ez alapvetően a jövedelemre épül, és ahol szükséges, az egyéb anyagi javakkal való ellátottság és a megtakarítások alapján készített közelítő változók imputálásával). Azt, hogy a kimeneti változó szóródásán belül mekkora hányadot magyaráznak a magyarázó változók csoportjai, OLS regressziókkal vizsgálom, a különböző időperiódusok közötti elmozdulások bemutatására egymással megegyező szerkezetű útmodelleket állítok fel. Végül a szülői háttérnek tulajdonítható tényezők és az egyéni demográfiai és munkaerőpiaci jellemzők relatív szerepének elemzésével igyekszem következtetést megfogalmazni a meritokrácia esélyeiről a közelmúlt Magyarországon. Az eredmények szerint az egyes mobilitási rezsimekben az elért anyagi státusz erősödő mértékben kötődik az elért iskolázottsági szinthez, miközben a szülői háttér hatása időben nem lineáris (előbb csökkent, majd ismét növekedett) – összességében tehát a meritokrácia szempontjából ellentmondásos folyamatok zajlottak le.

Kulcsszavak: társadalmi mobilitás, esélyegyenlőség, társadalomszerkezet, Magyarország

¹ Vezérigazgató, TÁRKI Zrt.

² Ferge Zsuzsa életművének egyik kulcsmotívuma volt az egyének és társadalmi csoportok egyenlőtlen életesélyeinek és az esélyek egyenlősítése irányába mutató társadalompolitikáknak a kutatása (Ferge 2016). Bár voltam szerzőtársa (tudományos pályám egyik igazi trófeájának tartom, hogy közvetítésemmel létrejött egy 1998-as Andorka–Ferge–Tóth cikk), mintegy harmincéves tudományos barátságunkat általában kölcsönösen tiszteletteljes véleményeltérés jellemezte. Attól kezdve, hogy a nyolcvanas évek elején alaposan jegyzetelve végigolvastam a „Társadalompolitikai tanulmányok”-at (Ferge 1980), vitáink a strukturális meghatározottságok és az egyéni sorsdöntések közti határvonalról, a szükségletelvű támogatások (ellen)ösztönzési hatásairól szóltak. Legutóbbi beszélgetésünkön (2024 március közepén) meséltem neki erről a cikkről. Most igazából csak miatta fejeztem be.

MOBILITY REGIMES IN HUNGARY

From the end of state-socialism until the period of the work-based society

ABSTRACT

This article examines the determinants of advancement and downward mobility in Hungary across four decades and within four socio-economic regimes (loosely corresponding to the early 1980s stagnation period, the turbulent phase of major socio-economic transformation following the political regime change, the settled post-transition society of the late 1990s and 2000s, and the conditions of the “work-based society” established in the 2010s). Using multivariate analyses, I investigate the role of parental background in individual patterns of material advancement during these different periods. As the dependent variable, I construct a material-wellbeing index (primarily based on income, and where necessary, supplemented by imputed proxy variables reflecting access to other material goods and savings). I use OLS regressions to assess the proportion of variance in the outcome variable explained by groups of explanatory variables, and I develop path models with identical structures to illustrate shifts between time periods. Finally, by analyzing the relative importance of factors attributable to parental background and individual demographic and labor market characteristics, I aim to draw conclusions about the prospects of meritocracy in recent Hungarian history. The results suggest that in each mobility regime, achieved material status is increasingly linked to educational attainment, while the effect of parental background is non-linear over time (first decreasing, then increasing again)—indicating that, overall, contradictory processes have taken place from the perspective of meritocracy.

Keywords: social mobility, equality of opportunity, social structure, Hungary

MOBILITÁSI REZSIMEK MAGYARORSZÁGON

AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS VÉGÉTŐL A MUNKAALAPÚ TÁRSADALOM IDŐSZAKÁIG

BEVEZETÉS³

A társadalom szerkezetének és az egyenlőtlenségi rendszer reprodukciójának legfontosabb csatornái az iskolarendszer, az öröklést meghatározó szabályozók, illetve a társadalmi átörökítés egyéb finom mechanizmusai, amelyek együttesen adják ki azt a keretrendszert, amit az egy-egy időszakra jellemző mobilitási rezsimnek nevezhetünk.

A hazai társadalmi mobilitás folyamatairól a társadalomtudományi kutatások Ferge Zsuzsán (1969, 1980, 2015) kívül Andorka (1982), Haller és szerzőtársai (1990), Kolosi és szerzőtársai (2003), Breen és Luijkx (2004), Róbert és Bukodi (2004), Kolosi és Tóth (2008), az OECD (2018), Bukodi és szerzőtársai (2020), Róbert (2018, 2021), Tóth és Szelényi (2018), Huszár (2022), Huszár és szerzőtársai (2022), Huszár és Hajdú (2024) és mások kutatásai is kimutatták, hogy a felemelkedés útjai nem elég szélesek. Jelentős mértékű a hátrányok és előnyök intergenerációs átörökítése, amely jelenség még azokban az időszakokban is negatívan hatott a társadalom működésére, amikor pedig explicit szándék volt a mobilitási csatornák szélesre tárására.

Ebben a cikkben azt vizsgálom, hogy tudunk-e különbséget tenni a nyolcvanas évek elejétől napjainkig tartó bő négy évtized egymástól elkülönülő mobilitási rezsimjei között. Ezt a négy évtizedre vonatkozóan a következő periódusokból származó adatállományok elemzésével valósítom meg:

- a szocializmus végjátékának, a stagnáló/pangó nyolcvanas éveknek a kezdete (1982-es adatok alapján);
- a politikai rendszerváltozást követő nagy társadalmi-gazdasági átalakulás turbulens periódusa (1993-as adatok alapján);
- a kilencvenes évek végének és a kétezres éveknek a rendszerváltás után kikristályosodott társadalmi (2005-ös adatok alapján);
- a „munkaalapú társadalom” víziója és a hozzá kapcsolt társadalompolitika eredményeképpen változó társadalmi viszonyok (2016-os adatok alapján).

Az alábbiakban előbb többváltozós elemzésekkel vizsgálom, hogy a különböző időszakokban mekkora szerepe volt az egyéni anyagi előrejutási mintázatokban egyfelől a szülői háttérnek, másfelől az egyéni humántőke-felhalmozási döntéseknek (elért iskolai végzettség, munkaerőpiaci részvétel). Magyarázandó változónak egy anyagi-jóléti indexet állítottam elő, amely alapvetően a jövedelemre épül, és ahol szükséges, az egyéb anyagi javakkal való ellátottság és a megtakarítások alapján készített közelítő változókat is bevettem. Azt, hogy a kimeneti változó szóródásán belül mekkora hányadot magyaráznak a magyarázó

³ Ez a tanulmány – legalábbis, ami a kutatáshoz szükséges adatbázisok előkészítését és feldolgozását illeti – az NKFI Hivatal által támogatott, K 135934 számon nyilvántartott, Patrimoniális tendenciák és társadalmi bezárulás: hogy gátolja a társadalmi mobilitást a ragadós padló és a ragadós plafon jelensége? című kutatás támogatását is élvezte. A szerző kifejezetten hálás annak a két anonim véleményezőnek, akik nagyon hasznos és inspiráló megjegyzéseket fűztek e tanulmány első változatához.

változók csoportjai, OLS regressziókkal elemeztem, a különböző időszakok közötti elmozdulások bemutatására útmodelleket állítottam fel. Végül a szülői háttérnek tulajdonítható tényezők és az egyéni demográfiai és munkaerőpiaci jellemzők relatív szerepének elemzésével fogalmaztam meg következtetéseimet a meritokrácia esélyeiről a közelmúlt Magyarországon.

E tanulmánynak az a hozzáadott értéke, hogy a magyar szakirodalomban meglehetősen egyedülálló módon tesz kísérletet arra, hogy az elért anyagi státust részben meghatározó szülői hatást egységes keretben elemezze a kiválasztott négy időszakra vonatkozóan. Mindezt úgy igyekeztem megtenni, hogy a rendelkezésre álló adatbázisok alapján a kimeneti változó és a magyarázó változók lehetőségeihez képest legalaposabb harmonizálására törekedtem. Az interpretációval foglalkozó fejezetben külön elemeztem, hogy az összehasonlíthatóság érdekében tett módszertani kompromisszumoknak milyen lehetséges következményei vannak az eredmények értékelésére vonatkozóan.

ELMÉLETI KERETEK ÉS KUTATÁSI KÉRDÉSEK

A mobilitás fogalmáról

Egy tisztán kasztrendszerre épülő társadalmi berendezkedésben élni és halni is csak a kaszton belül lehet. Ugyan a kaszt belülről lehet heterogén, de a kasztok közötti mozgás generáción belül és generációk között is ki van zárva. Egy tisztán az érdemek alapján működő társadalomban csak az erőfeszítés és a preferenciák tesznek különbséget ember és ember között: sem bőrszín, sem előjog, sem más nem számít, nincs kasztosodás, és nem jellemző a rendiesedés sem. A valóságban viszont vegytiszta formában egyik véglet sem létezik. Gazdasági, társadalmi és politikai intézmények, egyéni és közösségi szokások, viselkedésminták és preferenciák elegye adja meg azt a kombinációt, amiben az egyének társadalmi előrejutási esélyei meghatározódnak. A társadalom nyitottsága és zártsága ennek a bonyolult együttesnek a folyamatosan változó összetételén múlik, és indirekten azzal a mozgással/fluiditással mérhető, ami az egyének generáción belüli vagy generációk közti mozgását jellemzi. Összességében ezt a bonyolult együttest nevezhetjük mobilitási rezsimnek.

A társadalmi mobilitás szakirodalmának klasszikus iránya a mobilitást társadalmi státusok közti átmenetként definiálja. A társadalmi származást (*origin*) és az elért társadalmi helyzetet (*destination*) definiálhatjuk marxista alapon a tulajdonviszonyok (és az ezekre épülve meghatározott osztályviszonyok), weberiánus alapon a piaci pozíciók, esetleg Bourdieu követőjeként a különböző tőkeformák révén definiált osztályokként (Andorka 2006). Mások, így a mobilitás közgazdasági szakirodalom szerzőinek elsőprő többsége (lásd erről Jantti–Jenkins 2015), szimplán vagyoni-jövedelmi osztályok alapján definiálják. A mobilitáskutatás egy másik iránya a mobilitási esélyeket (*equality of opportunity*, Roemer 1998) vizsgálja, és a státuselérés folyamatában a kiindulási körülmények (*circumstances*), az előrejutás érdekében tett erőfeszítések (*efforts*) között tesz különbséget.

A két elméleti irányt egyaránt keresztbemetszi az a dichotómia, hogy a kutatók a mobilitási folyamatban hogyan fogják fel az egyéni cselekvés és a strukturális korlátok relatív arányait. Mondhatjuk azt, hogy akik a strukturális korlátok (szülői társadalmi osztály, foglalkozási vagyoni helyzet, jövedelem stb.) szerepét hangsúlyozzák, azok rendre alulértékelik az egyéni preferenciákat, teljesítményt és ambíciókat, akik viszont az utóbbiakra teszik a hangsúlyt, sokszor alábecsülik a strukturális kötöttségeket (lásd még: Wrong 1961).

A jelen cikknek nincs olyan ambíciója, hogy igazságot tegyen vagy egyáltalán állást foglaljon ezekben az egyébként roppant fontos és az empirikus társadalomkutatás számára talán eldönthetetlen vitákban. Tanulmányomban az emberi viselkedést a fentiekhez képest köztes modellekre építve a „*homo socio-economicus*” (Andorka 1995) megnyilvánulásaként vagy (másképpen) a harmadik típusú (*Type III*, Boudon 2006), racionális pszichológiai megfontolásokra építő, weberiánus „megértő szociológiai” alapokon álló megközelítésben fogom fel, különbséget téve származási háttér (*circumstances*), erőfeszítések (*efforts*), valamint az értékek és kulturális beállítottságok (*culture*) és a keretfeltételeket alakító szakpolitikák között.

Kérdésem empirikus: hogyan jellemezhetjük a vizsgált négyévtized társadalmi-gazdasági berendezkedéseit abból a szempontból, hogy milyen mobilitási esélyeket nyújtottak a társadalom tagjai számára. Előbb körülírom ezt a négy időszakot, majd definiálom a magyarázandó és a magyarázó változókat. Feltételezésem szerint az ebben a négy időszakban uralkodó mobilitási rezsimek eltérő lehetőségeket biztosítottak a származásnak és az erőfeszítéseknek, ezáltal más és más esélyt adtak egy meritokratikus berendezkedésnek is.

Érdemes itt egy rövid kitérőt tenni a meritokrácia fogalmával kapcsolatosan. Michael Young (1958) klaszikus disztópiájában a meritokrácia felemelkedése egy olyan társadalom eljövételét jelzi előre, amelyben a társadalom strukturálódásának és az azon belüli érvényesülésnek a meghatározódását a tehetség és az erőfeszítések szabják meg. Ebben megkülönböztetett szerep jut az iskolai végzettségnek, ami egy felületes és naiv értelmezés szerint tiszta közelítése a saját teljesítménynek, és ezáltal a javak és pozíciók meritokratikus elosztása a társadalomban funkcionálisnak és egyben igazságosnak és fairnek is tekinthető. Ez a megközelítés egyfelől azért érdemel kritikát, mert az egyén indulóhelyzetét és az ebből következő teljesítőképességét is erősen korlátozzák a származásából adódó strukturális korlátok (Bukodi–Goldthorpe 2010, Sandel 2020), másfelől pedig azért, mert egy liberális piacgazdaságban a piaci versenyben kialakult eloszlást nem elsősorban valamifajta érdek határozza meg, hanem az az érték, amivel adott kereslet-kínálati viszonyok mellett a piac honorálja a teljesítményt (Hayek 1960).

Ebben a vitában sem szeretnék igazságot tenni ennek a cikknek a keretében. Bukodi és Goldthorpe (2010) éppen a magyar átmenet példáján megvizsgálta, hogy vajon a meritokratizálódás elkerülhetetlenségével (*meritocracy as a functional imperative*) kapcsolatos vagy pedig a meritokrácia és a piacgazdaság ellentétével érvelő narratívának lehet több empirikus támogatottságot találni. Amikor a továbbiakban a meritokrácia mellett (pozitív konnotációval) érvelek, akkor azt értem ez alatt, hogy az a „jó”, ha az érvényesülésben kisebb a szerepe a szülői hatásnak és nagyobb a szerepe a saját iskolai végzettségnek. Előbbit azért tarthatjuk pozitívnak, mert az eloszlás alján levőket talán így kevésbé „húzza vissza” a szülői ballaszt, utóbbit meg azért, mert ott, ahol az iskolázottság dominál a funkcionális pozíciók emberek közötti elosztásában, talán kisebb lesz a szerepe az „urambátyámos” világnak.

A négy vizsgált időszak és a rendelkezésre álló adatok

Elemzésünk négy évtizedben és (ehhez többé kevésbé illeszkedően leírható) négy társadalmi-gazdasági rezsimben vizsgálja az előrehaladás és a lecsúszás meghatározódását Magyarországon. Ez a négy évtized a következő időszakokra osztható és a következő adatállományok segítségével elemezhető:

- A szocializmus végjátékának, a stagnáló/pangó nyolcvanas éveknek a kezdete. 1982-ben készült Kolosi Tamás vezetésével a rétegződésmodell-vizsgálat, amelynek rendkívül gazdag és jól dokumentált változószerkezete sokkal több kapcsolódó elemzést tesz lehetővé, mint amit itt ki tudok majd aknázni

(Kolosi 1982, 1987).⁴

- A politikai rendszerváltozást követő nagy társadalmi-gazdasági átalakulás turbulens időszaka. A Szelényi Iván és Donald Treiman által vezetett 1993-as kelet-közép-európai összehasonlító társadalomszerkezet-vizsgálat éppen azt az időszakot dokumentálja, amikor magas infláció, példátlan (azóta sem megismételt) mértékű munkanélküliség, soha korábban nem tapasztalt méretű külföldi tőkebeáramlás, privatizációs folyamatok két hulláma közötti átmenet jellemezte a gazdaságot és a társadalmat (Szelényi–Treiman 2017).⁵
- A kilencvenes évek végének és a kétezres éveknek a rendszerváltás utáni „megállapodott” társadalomról az Eurostat által menedzselte összeurópai háztartási jövedelem és munkaerőpiaci vizsgálatból (EU-SILC) szerzünk ismereteket.⁶ Ezt az időszakot a „kikristályosodó társadalomszerkezet” jellemezte: utána voltunk a jelentős felsőoktatási expanzióknak, beállt a korábbinál lényegesen alacsonyabb foglalkoztatási szinten megvalósult munkaerőpiaci egyensúly, a gazdaság- és társadalomszerkezetet nagyfokú inaktivitással, valamint a munkaerőpiaci „insiderek” és az onnan tartósan kiszorult marginalizált csoportok között növekvő szakadékkal jellemezhetjük (Tóth 2005, Kolosi–Tóth 2008).
- A 2010-es években a „munkalapú társadalom” víziója és a hozzá kapcsolt társadalompolitika jelentős átalakulásokat hozott: ezt az időszakot a rohamléptekkel megnőtt foglalkoztatottsági szintek (ennek részben a versenygazdaság által létrehozott munkahelyek szaporodása, részben pedig a segély helyett munkát ígérő, a marginalizált rétegeket a munkaerőpiacra erőteljes mozdulatokkal visszaterelő közmunkaprogram volt a forrása), a korábban elképzelhetetlen mértékű jövedelemátcsoportosítást megvalósító családtámogatási programok, a külföldi cégektől a magyar cégek felé megvalósuló tőke- és piacátcsoportosítások, a klientúra számára létrehozott járadékos helyzetek és a közbeszerzésekkel helyzetbe hozott új tőkés csoportok felépítésére irányuló (zömmel sikeres) kezdeményezések jellemezték. Erre az időszakra vonatkozóan a 2016-os Mikrocenzus vizsgálat eredményeit használok – szem előtt tartva, hogy az adott vizsgálat adatfelvételi periódusa még túl korai ahhoz, hogy lássuk a fenti változások összes hatásait.⁷

Kiindulópontom szerint ezekben az időszakokban markánsan különbözőek lehettek a társadalmi érvényesülés feltételei. Minden periódusnak megvan a maga hőse, ikonikus figurája, és minden periódusban megvannak azok a készségek és képességek, amelyek a társadalmi előrejutást meghatározzák. Természetesen egy ilyen idősoros elemzés – bármilyen nagy minták is adják a háttérét – nem tud elég részletes lenni ahhoz, hogy az előrejutás finom mechanizmusait kövessük belőlük, de azért érdemes kicsit elidőzni azon, hogy milyen tényezők vezérelhetik a társadalmi előrejutást.

Várakozásaim (és hipotéziseim) nem teljesen triviálisak. Vannak, akik a szocializmus idején jellemző mo-

4 A kutatás dokumentációját a Tárki Adatbankból szereztem be (kutatásazonosító: TDATA-A18).

5 Kutatásazonosító a Tárki adatbankban: TDATA-C48, részletes nemzetközi dokumentáció: Szelényi és Treiman 2017.

6 Az Európai Unió (*EU Statistics on Income and Living Conditions* c. vizsgálata) 2005-ben, 2011-ben és 2019-ben tartalmazott egy az intergenerációs átörökléssel kapcsolatos kérdésblokkot, ehhez az adatokat az Eurostattal kötött adathasználati szerződés révén jutottam hozzá (sz. sz. RPP 340-2022-EU-SILC). Sajnos a nemzetközi vizsgálatsorozat 2019-es magyarországi adatfelvételének jövedelemváltozója – értékelésem, valamint az adatállomány más szakértői használóiával való konzultációk alapján mások értékelése szerint is – súlyosan problémás, a 2011-es hullámnak pedig a számunkra fontos iskolázottságváltozó problematikus, végül a közvetlenül az Eurostattól igényelt és megkapott 2005-ös adatállományon végzett számításokat közlöm itt.

7 A vizsgálat elemzését a KSH Adatszoba használati szerződés tette lehetővé (sz.sz. KSH/ADKI/218/2021), ami kiegészítésre került a magyar SILC adatok használatára szolgáló engedéllyel is (sz.sz. KSH/ADKI/1370/2022).

bilitási rezsimben azt látják, hogy olyan értelemben állt közel a meritokratikus berendezkedéshez, hogy az iskolázottsági szint egyben a hierarchikus társadalmi berendezkedésnek is centrális kategóriája volt (Bukodi–Goldthorpe 2010, Konrád–Szelényi 1978). Csakhogy, legalábbis Magyarországon, éppen a szocialista évtizedekben volt rendkívül alacsonyan tartva a felsőfokú oktatás elérhetősége, korlátozva a képzett munkakínálatot, nagy teret engedve annak, hogy a funkcionális munkamegosztási rendszerben a nem (iskolai képzettségként definiált) érdem szerinti elosztás legyen a domináns. Hasonlóképpen, noha a szocializmus ideológiájának fontos építőköve volt a társadalmi mobilitás, az ezirányú kutatások éppenhogy a szocialista időszak vége felé a társadalmi mobilitás lelassulásáról, a társadalmi szerkezet befagyásáról számoltak be (összefoglalásért lásd: Kolosi–Róbert–Tóth 2003, illetve Hajdu–Huszár 2024). Ezzel szemben a piacgazdaságra való áttérés, a gazdaság rohamléptű modernizációja elméletileg a (különösen a magasan képzett) munkavállalók és vállalkozók lehetőségeinek megnövekedésével járhatott, amiből az következne, hogy a szülői hatás csökkent, az iskolázottság munkaerőpiaci értéke viszont növekedett. Azt vártam tehát, hogy a rendszerváltás után a szülői hatás enyhült, a saját iskolázottság szerepe viszont növekedett az elért társadalmi pozíció meghatározásában. Később azonban, amikor egyébként a társadalmi szerkezet is a kikristályosodás irányába haladt (Kolosi–Keller 2010), valamint a minden elemében a társadalmi bezárulás irányába tendáló „munka-alapú társadalomként” jellemezhető rezsim kiteljesedett, akkor a hierarchizálódás felé, a társadalmi mobilitási csatornák szűkülése felé mutató tendencia vált dominánssá, miközben a munkaerőpiacon nem csökkent a magasabb iskolázottság hozamprémiuma.

Kimeneti változók

Függő változóként olyan összevont anyagi jóléti indexeket hoztam létre, amelyek révén anyagi dimenzióban (ideális esetben a jövedelem, a megtakarítás, a lakásérték és a tartós fogyasztási cikkekre rendelkezés mentén) tudunk közelíteni egy a „fent” és a „lent” beazonosítását segítő vertikális tagolódást. Nem minden időpontban egyformán álltak rendelkezésre az összevont index konstruálásához szükséges elemek, de összességében minden vizsgálat változószerkezete tartalmazott elég információt ahhoz, hogy létrehozzunk egy a vertikális tagolódás mérésére alkalmas indexet.⁸ Az 1982-es vizsgálatot – lévén ennek a leggazdagabb a változószerkezete – az összehasonlíthatóság érdekében kicsit le kellett „butítani”. Ebben egy összevont anyagi jóléti indexet használtam, az egy főre jutó jövedelem és a kutatás során eredetileg kidolgozott anyagi index egyesített z-score-ba történő összedolgozásával.⁹ Az 1993-as vizsgálat eredeti változóját az összeha-

8 Az, hogy létezik-e a vertikális tagolódásnak egy meghatározott dimenziója, persze önmagában is kérdés. A tudományos fősodrhoz tartozó közgazdász kutatók, akik általában mindent jövedelemben mérnek, nem sokat kételkednének abban, hogy igen. Azok a társadalmi tagolódással foglalkozó szociológusok, akik a társadalom osztályalapú tagolódását emelik ki, szintén feltételeznek egy ilyen hierarchikus tagolódást, azzal a megszorítással, hogy modelljükben a hierarchiának lépcsőfokai vannak (ezek az osztályok). Azok viszont, akik a modern társadalmak szerkezetét a vertikális tagolódás mellett egyes esetekben horizontálisan (például életstílus-csoportokban vagy rendies képződményekben) látják a társadalmi berendezkedés leírásának legnagyobb magyarázóerővel bíró modelljét, nyilván vitatják mindezt. Látni kell ugyanakkor, hogy ez utóbbi esetben is az erőforrások (jövedelem, vagyon) eloszlása létrehoz egy vertikális rangsort, aminek persze a felhasználása, mozgósítása már más dimenziók mentén történik. A vertikális tagolódás mindig létezik, legfeljebb a magyarázóereje kisebb olyan társadalmakban, ahol jelentős a horizontálisan elkülönülő fogyasztási és életstílus-csoportok jelenléte. A társadalmi szerkezet fentebb említett kikristályosodásának tendenciája ugyanakkor azt is jelenti, hogy a korábban tapasztalható státusinkonzisztencia (vagyis az a jelenség, hogy az egyes társadalmi szerkezeti vertikális dimenziókban a társadalom tagjai egymástól eltérő pozíciókban találhatták magukat) jelensége csökkent, egyre inkább összekapcsolódtak egymással a különböző egyenlőtlenségi dimenziók.

9 A z-score értékhez úgy jutunk, ha vesszük egy adott változó aktuális értékének az átlagtól való eltérését, és ezt az értéket elosztjuk az adott eloszlásra jellemző standard hiba értékével. Az 1982-es vizsgálatban rendelkezésre álló egy főre jutó háztartási

sonlíthatóság érdekében „gazdagítani” kellett azzal, hogy az összevont z-score összeg részét képezte egy vagyonértékkel kapcsolatos kérdőív változó és a megtakarítások léteire vonatkozó kétértékű változó beépítése is.¹⁰ A 2005-ös SILC vizsgálat esetén a kimeneti változóként (egyéb, a háztartások vertikális anyagi helyzetének árnyalására használható változó híján) meg kellett elégednem a vizsgálatban mért egy főre jutó jövedelmi szinttel. A 2016-os Mikrocenzus esetében bonyolultabb volt a helyzet, mert itt sajnos mind a jövedelemváltozó, mind pedig a lakásérték-változó értékei rendkívül nagy arányban hiányoztak. A vizsgálat nagy esetszáma azonban lehetővé tette, hogy az egy főre jutó jövedelem változó megnyugtatóan előálljon a leghasonlóbb esetek megtalálása révén megvalósított ötszörös hot-deck imputációval, illetve a lakásérték változót is tudtam imputálni a lakásméretre és lakásállapotról vonatkozó segédváltozók igénybevételével.¹¹ A végeredményként kapott indexek értékei elégségesen közelítik azt, amit vertikális társadalomszerkezeti dimenzióként feltételezek.¹²

Magyarázatot igényel még, hogy a kimeneti változót miért a háztartási és miért nem az egyéni jövedelemre építettem. Nos, ennek van egy elméleti és egy gyakorlati oka is. Az elméleti az, hogy a vertikális társadalmi tagolódásban elfoglalt hely definíciója az egyének jóléthelyzetét igyekszik megragadni. Márpedig a jóléti helyzetet a rendelkezésre álló jövedelem szabja meg, nem az éppen aktuális munkajövedelem vagy ösztöndíj (gondoljunk a háztartásbeli nők vagy a tanulók esetére). A gyakorlati ok pedig részben az, hogy a munkajövedelem használata még a részletes jövedelemkérdéseket tartalmazó adatfelvételek esetében is jelentős mértékű elvesztéshez vezetett volna, részben pedig az, hogy nem is mindenütt álltak rendelkezésre az egyéni munkajövedelmekre vonatkozó adatok (például ezek hiányoztak a 1993-as vizsgálat esetében).

Az 1982-es, az 1993-as és a 2005-ös vizsgálatok esetében a mintába került háztartások minden tagja, az 1993-ban végzett vizsgálat esetében pedig a háztartásokat reprezentáló tagok kerültek be az elemzési adattáblományba. 1982-ben és 1993-ban a reprezentativitást egy erre a célra kreált szelektáló változó, 2005-ben és 2016-ban pedig a megfelelő népességsúlyok voltak hivatottak biztosítani.

Magyarázó változók

Bár azt gondolom (lásd erről: Tóth 2000), hogy a társadalmi érvényesülés teljes modelljének az *adottságok* (más szavakkal: a származási körülményeink, vagyis az idő és a hely, amikor és ahova születünk, a nemünk, az etnikumunk, a szüleink anyagi és kulturális tőkéje és annak átörökítési képessége) mellett egyenrangúan fontos alkotóelemei az *erőfeszítések* (az iskolai előmenetellel, a nyelvtanulással, munkaerőpiaci részvétellel

jövedelemből hétfokú kategorizálást készítettem (a medián a 0–50, 50–80, 80–120, 120–200 és 200+ százalékában definiált csoportokat hoztunk létre), majd ennek a z-score-ját összeadtuk a kutatásban eredetileg elkészített, szintén hétfokú vagyonistátus-index egyénenként kiszámolt z-score-jával. Az anyagi index tehát e két z-score összegeként állt elő.

10 Ebben az esetben a rendelkezésre álló egy főre jutó jövedelem szintén hétfokú skálára átalakítása után létrehozott jövedelmi z-score-hoz hozzáadtam a kutatásban rendelkezésre álló két vagyoni változó (ingóságok értéke és ingatlanok értéke) szintén hétfokúvá transzformált összegének z-score értékeit, valamint egy a megtakarítások meglétére vonatkozó kétértékű (van/nincs) változóból képzett z-score értéket.

11 Konkrétan: akinek megvolt a lakásértéke, azt használtam. Akinek esetében nem állt rendelkezésre ez az érték, annál becslést készítettem a lakásméret- és lakásállapot-változó alapján. A lakásérték-változó beépítése az összevont z-score-ba ugyanúgy történt, mint a többi vizsgálat esetében.

12 Ne feledjük, ahhoz, hogy a későbbiekben következő regressziós elemzésekhez magyarázandó változót kapjunk, elég, ha a magyarázandó változó folytonos, értékei között értelmezhető a nagyobb-kisebb reláció, valamint az egyes változóértékek közötti távolságok egyenlőnek tekinthetők. A létrehozott változó esetében teljesülnek ezek a feltételek – azon a szinten biztosan, hogy elkülöníthetők benne a nagyobb („felső”, „középső”, „alsó”) társadalmi csoportok.

kapcsolatos döntések), a szükség esetén mozgósítható szellemi, fizikai és szociális *erőforrások* (a társadalmi kapcsolatháló intenzitása, a barátok, szűkebb bizalmas kapcsolatok száma, a mentális és fizikai egészségi állapot) és a döntéseket keretező egyéni *beállítottságok* (az új kihívásokkal, kockázatvállalással, takarékos-sággal kapcsolatos attitűdök, a vallási beállítottság), az alábbiakban – döntően adatkorlátok miatt – a meghatározó tényezőknek ezek közül csak két csoportját különböztetem meg.

Ennek megfelelően – követve az esélyegyenlőséggel kapcsolatos elméleti és empirikus irodalom széles körben alkalmazott definíciót és protokolljait, különbséget teszek a származási „körülmények” (egyéni kontrollon kívül álló tényezők) és az „erőfeszítések” (az utód anyagi helyzetét befolyásoló személyes vagy családi döntések) között. A körülmények között szerepel a gyermekkori demográfia (az életkor, a nem, a hiányzó szülők, testvérek száma és az urbanizációs szint 14 éves korban) és a szülői háttér (a szülők iskolai végzettsége, a gyermekkori pénzügyi helyzet). Az „erőfeszítések” az iskolai végzettséget és a foglalkoztatás típusát foglalják magukban.¹³ Ha a társadalomban a körülmények relatíve nagy szerepet játszanak az erőfeszítésekhez képest, akkor azt a társadalmat zártabbnak tekinthetjük, ha inkább az erőfeszítések szabják meg az előrehaladást, akkor azt a társadalmat inkább meritokratikusnak, nyitottabbnak tekintjük.

A MOBILITÁS ÉS AZ ELŐREJUTÁS MEGHATÁROZÓI: NÉHÁNY RELEVÁNS SZAKIRODALMI EREDMÉNY

Az elért anyagi-jövedelmi helyet intergenerációs meghatározódását – és általában a társadalmi mobilitást – vizsgáló magyar szakirodalmon belül a tradicionálisabb származás-pozíció (*origin-destination*) összefüggését vizsgáló kutatások a társadalmi mobilitás abszolút szintjének csökkenését mutatták be az általunk is vizsgált periódusra vonatkozóan (Huszár 2015, Kolosi 2016, Huszár–Hajdu 2024). Mindemellett a korábbi vizsgálatok szerint a relatív – tehát a társadalom strukturális változásaitól független – mobilitás trendje is inkább a bezárulás irányába mutatott (Róbert–Bukodi 2004, Bukodi–Godthorpe 2010, Tóth–Szelényi 2018, Róbert 2018, Erát–Huszár–Füzér 2022, Huszár–Hajdu 2024).

Viszonylag kevés olyan kísérlet történt azonban, amelyekben a származásnak a munkaerőpiaci sikerekre – például a keresetek vagy a jövedelmek alakulására – hatását vizsgálták volna. Ilyen kivétel például Huszár és Hajdu (2024) elemzése, akik az 1982-es Rétegződésmo-dell-vizsgálat adatállományával, illetve a HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Kovách Imre által vezetett „Integráció, egyenlőtlenség, polgárosodás” című, 2021-es vizsgálatának (Kovách 2024) adataival dolgoztak. Eredményeik szerint a 2020-as évek elejére a nyolcvanas évek elejéhez képest nemcsak a munkaerőpiaci egyenlőtlenségek (kereseti különbségek) nőttek, hanem a mobilitási esélyek is egyenlőtlenebbé váltak, döntően a foglalkozási szerkezet megmerevedése következtében. A jelen elemzés szempontjából fontos állításuk még, hogy a származási osztályhelyzetnek a kérdezettek jövedelmi helyzetével mutatott összefüggése idővel szorosabbá vált – ami vizsgálatomnak is centrális kutatási kérdése. Amint azonban a továbbiakban látni fogjuk, elemzésemben egyfelől általánosabban definiálom a jövedelmi helyzetet (azzal, hogy az anyagi jóléti index meghatározódását vizsgálom), másfelől pedig a származási háttér nem a foglalkozási osztályhelyzettel, hanem a szülők iskolázottságával

¹³ A helyzet persze még ennél is elbátoraltatóbb. Kénytelen vagyok elfogadni, hogy az adottságok két fontosabb alcsoportjában (vagyis az egyéni adottságokon és a szülői háttéren) belül is vannak megfigyelhető és nem megfigyelhető (vagy legalábbis a survey technológia segítségével nem hozzáférhető) tényezők. Előbbi alcsoport megfigyelhető eleme a születési kor, a nem, az etnikai hovatartozás, de nem megfigyelhető elemek például a genetikai háttér és a veleszületett képességek (amelyek, ráadásul, legalábbis részben, a szülői háttér által determináltak). Utóbbi alcsoport megfigyelhető eleme a szülői humán tőke vagy kulturális tőke (számunkra ebből az iskolázottság mint közelítő változó áll rendelkezésre), de nagyon sok nem megfigyelhető elem van (nagy szülői háttér, szülői inspirációk és ambíciók, betegségek, fogyatékos-ságok (?) stb.

közelítem.

Az alkalmazott modell

Megközelítésem formalizáltabb bemutatásához abból indulok ki, ahogy Esping-Andersen és Wagner (2012) definiálta a meritokratikus mobilitási rezsimeket. Modelljük az elért jövedelmi szint meghatározói között az iskolázottsági szint (E) és bizonyos társadalmi-politikai tényezők (S) mellett megkülönbözteti a gyermek (C) és a szülő (P) megfigyelhető (*obs*) és az empirikus kutatások adott eszköztárával nem megfigyelhető (*unobs*) jellemzőit, tehát (1) $\ln Y = \beta_1 C_{obs} + \beta_2 C_{unobs} + \beta_3 P_{obs} + \beta_4 P_{unobs} + \beta_5 E + \beta_6 S + \varepsilon$, majd az elért iskolázottságot a gyermek (vagyis a megfigyelt egyén) és a szülő megfigyelt és nem megfigyelt jellemzői mellett a társadalmi-gazdasági tényezőcsoport függvényeként írja fel, tehát (2) $E = \gamma_1 C_{obs} + \gamma_2 C_{unobs} + \gamma_3 P_{obs} + \gamma_4 P_{unobs} + \gamma_5 S + \vartheta$. Szerintük akkor nevezhetjük a mobilitási rezsimeket meritokratikusnak, ha a származásnak nincs közvetlen hatása a gyermek életesélyeire, vagyis $\beta_2 = 0$ az (1) egyenletben, és a származásnak nincs hatása az elért iskolázottsági szintre sem, tehát $\gamma_2 = 0$ a (2) egyenletben. És az elért iskolázottsági szint erősen meghatározza a végső kimenetet (vagyis az anyagi-jövedelmi helyzetet (tehát β_5 hatása erős és pozitív).

Az ebben a cikkben bevezetett specifikációban hasonlóképpen, de még ennél is leegyszerűsítettebben keretezzük a kérdést. Kiindulásképpen modellezhetjük mindenekelőtt azt, hogy mekkora hatása van a szülő iskolázottságának a gyermek által elért iskolai végzettségre.

$$\text{elvégzett iskolai évek} = \beta_1 * \text{apa iskola} + \beta_2 * \text{anya iskola} + \varepsilon \quad (1)$$

Ezután kiszámolhatjuk azt, hogy mekkora az elvégzett iskolai osztályok szerepe a saját munkaerőpiaci státusz meghatározódásában, tehát

$$\text{foglalkoztatotti státusz} = \beta_3 * \text{iskolai évek} + \varepsilon \quad (2)$$

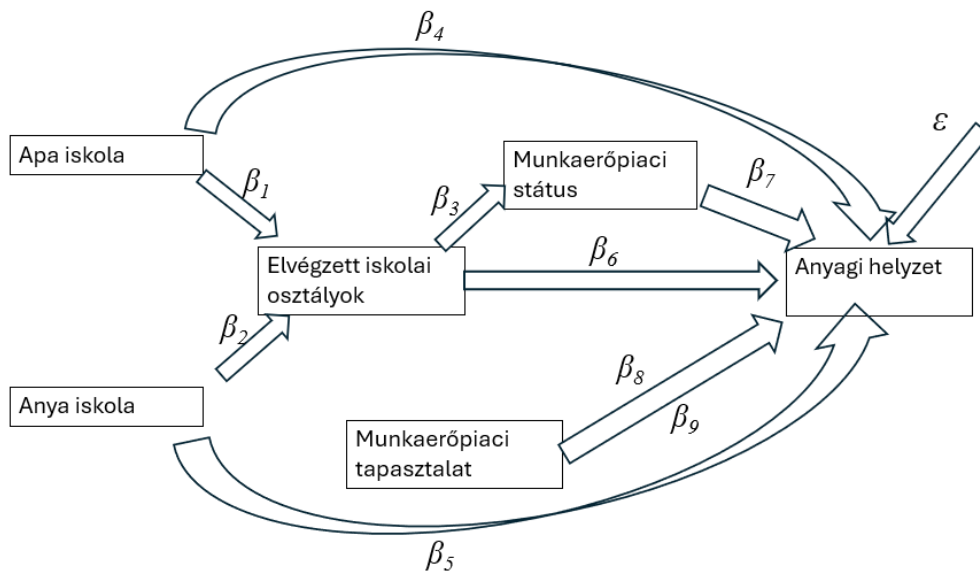
Végezetül megnézhetjük, hogy a saját anyagi helyzetet mennyiben magyarázza az apa és az anya iskolai végzettsége, az elvégzett osztályokkal mért iskolai végzettség, valamint a munkaerőpiaci tapasztalat (ami adott esetben gyakorlatilag az életkort jelenti – pontosabban, években mérve azt az időtartamot, amihez az életkorból az iskolában töltött osztályok és az általános iskola elkezdése előtti évek számának összegét levonva jutunk el).¹⁴

$$\text{anyagi helyzet} = \beta_4 * \text{apa iskola} + \beta_5 * \text{anya iskola} + \beta_6 * \text{iskolai évek} + \beta_7 * \text{foglalkoztatási} + \beta_8 * \text{munkatapasztalat} + \beta_9 * \text{munkatapasztalat}^2 + \varepsilon \quad (3)$$

A teljes útmodell illusztrációjaként szolgál az 1. ábra.

¹⁴ Az utolsó egyenlet a rend kedvéért tartalmaz még egy tételt: a munkatapasztalat életévekben mért értékének a négyzetét – ezt külön nem elemzem, az egyenletekben szerepeltetése arra szolgál, hogy reflektáljak az életkor és a jövedelmi helyzet nem-linearitásának sajátosságaira.

1. ábra. Az anyagi helyzet meghatározóira felállított útmodell sematikus ábrája

Forrás: saját szerkesztés.

A modellek felírásából is kiderül, hogy noha az iskolai végzettséget az erőfeszítések kategóriájába soroljuk, nem feltételezzük azt, hogy az egyének által elért legmagasabb iskolai végzettség pusztán az adott személyhez köthető „eredmény” lenne. Természetesen szerepet játszik benne a szülők által elért iskolázottság is (ezeket reprezentálják a β_1 és a β_2 együtthatók). Egy teljes modell ennél persze még sokkal több változót is tartalmazhatna. Utalhatnánk arra, hogy az elért iskolára nemcsak a szülők iskolázottsága, de azok tágabban definiált anyagi helyzete is hatást gyakorolhat, továbbá számít a gyermekek születéskori egészségi állapota, genetikai adottságai stb. Ez mind igaz, az adott adatbázisok használata mellett azonban ilyen részletekre vonatkozóan nincsenek elégséges információink. Ezek azok a tételek, amelyeket például Esping-Andersen és Wagner (2012) is egyszerűen a nem megfigyelhető tényezők közé sorolt.

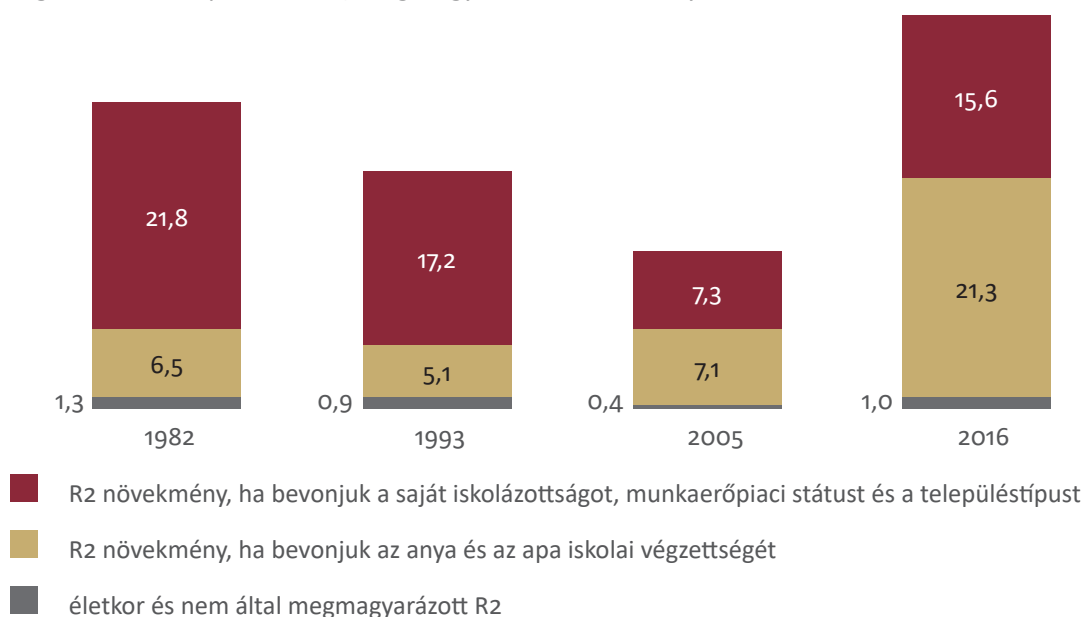
Hipotéziseim szempontjából megkülönböztetett jelentősége van a β_1 , β_2 , β_4 és β_5 együtthatóknak, (hiszen ezek reprezentálják a szülői hatást), valamint a β_3 , β_6 , β_7 és β_8 együtthatóknak, amelyek viszont közelebbről kapcsolódnak az esetleges meritokratikus meghatározókhoz.

EREDMÉNYEK

Először csak azt mutatom be, hogy az egymást követő időszakokban hogyan változott a kimeneti változó varianciájának a körülményekkel és az erőfeszítésekkel meghatározott részaránya a különböző időszakokban, amit legegyszerűbben a megmagyarázott szórások összevetésével mutathatok meg (2. ábra).

Az ábrában közölt értékek a lépcsőzetes beléptetés során elért szóráshányad-növekedést mutatják. Előszörként minden évben azt, hogy mennyit magyaráz az életkor és a nem, majd azt, hogy mennyit növekszik a megmagyarázott szórás akkor, ha a modellbe bekerül az apa és az anya iskolai végzettsége, majd pedig azt, hogy mi történik a megmagyarázott szórással, ha beemeljük a modellbe a saját elért iskolázottságot, a munkaerőpiaci státust és a megfigyeléskor érvényes lakóhelyet is. Ebben a fázisban nem foglalkoztam az egyes változók között lehetséges interakciókkal, azt majd az útmodellek során igyekszem tekintetbe venni.

2. ábra. A származási körülményekkel, a szülői iskolázottsággal és a személyes erőfeszítésekkel (iskolázottság és munkaerőpiaci státusz) megmagyarázott szóráshányad alakulása 1982 és 2016 között

Forrás: saját számítás. 1982: Rétegződés-Modell vizsgálat, 1993: Szelényi–Treiman vizsgálat, 2005: EU SILC vizsgálatok, 2016: KSH Mikrocenzus.

Megjegyzés: a modellek a 25–59 éves egyénekre futottak. Életkor: tízéves életkori kohorszok; nem: dummy; apa és anya iskolázottsága (1 max alapfokú, 2 szakmunkás, 3 érettségi, 4 felsőfokú; munkaerőpiaci státusz (3 érték: önálló, alkalmazott és inaktív), településtípus (1 község, 2 város 3 megyeszékhely, 4 Bp.).

Az egyes regressziós elemzések esetszámai: 1982: 7602; 1993: 2929; 2005: 8572; 2016: 4155078 (népességre felszorozott érték)

A 2. ábra egyik üzenete, hogy a származás magyarázóereje a jövedelem szórását illetően előbb (1982 és 1993 között) lecsökkent, majd megemelkedett; a 2005-ös és a 2016-os eredmények szerint már nagyobb volt, mint bármikor korábban a vizsgált időszakban. A 2016-os modell magyarázóereje ($R^2 = 38\%$) lényegesen meghaladja a megelőző két időszakban tapasztaltat (30% és 23% 1982-ben és 1993-ban). Előzetesen azt fogalmazható meg, hogy a gazdasági-társadalmi átmenet turbulenciái eleinte inkább a társadalom meritokratizálódásával járhattak együtt,¹⁵ ami utána visszafordulni látszott. 2016-ban a nem, az életkor és a szülő iskolázottsága együttesen a vagyoni-jövedelmi index szórásának mintegy 22%-át magyarázzák, szemben a korábbi időszakokban mért (rendre 7,8% és 6,0%) értékekkel. Az „erőfeszítéseként” jelölt tényezőcsoport relatív magyarázóereje előbb jelentősen megnőtt, majd szintén jelentősen lecsökkent.

Részletesebb elemzések szerint (1. táblázat) az elvégzett iskolai osztályok számával mért saját iskolázottság szerepe mindig is erős volt az érvényesülésben, bár a legutóbbi időszakban csökkenni látszott. A szülői iskolázottsági hatás viszont idővel erősödött és szignifikánsabb lett.

¹⁵ Pontosabban azt feltételezhetjük, hogy az időszakban olyan tényezők kerültek előtérbe a társadalmi előrejutás meghatározásában, amelyeket a számomra rendelkezésre álló változók nem, vagy nem kellően tudnak megragadni – és ezek között – mivel a szülői háttér kisebb szerepet játszott, előtérbe kerülhettek meritokratikusabb meghatározók.

1. táblázat. A saját iskolázottság és a szülői iskolai végzettség hatása a saját anyagi helyzetre (OLS regressziók, sztenderdizált Béta értékek)

	1982	1993	2005	2016
iskolázottság (elvégzett iskolai évek száma)	0,41***	0,41***	0,25***	0,38***
apa iskolai végzettsége (4 kategória)	(0,02)	(0,03)	0,07***	0,12***
anya iskolai végzettsége (4 kategória)	0,04***	(0,01)	0,05***	0,11***
R ² (adj, %)	30	23	15	38
N (súlyozott)	7602	2929	8572	4155078

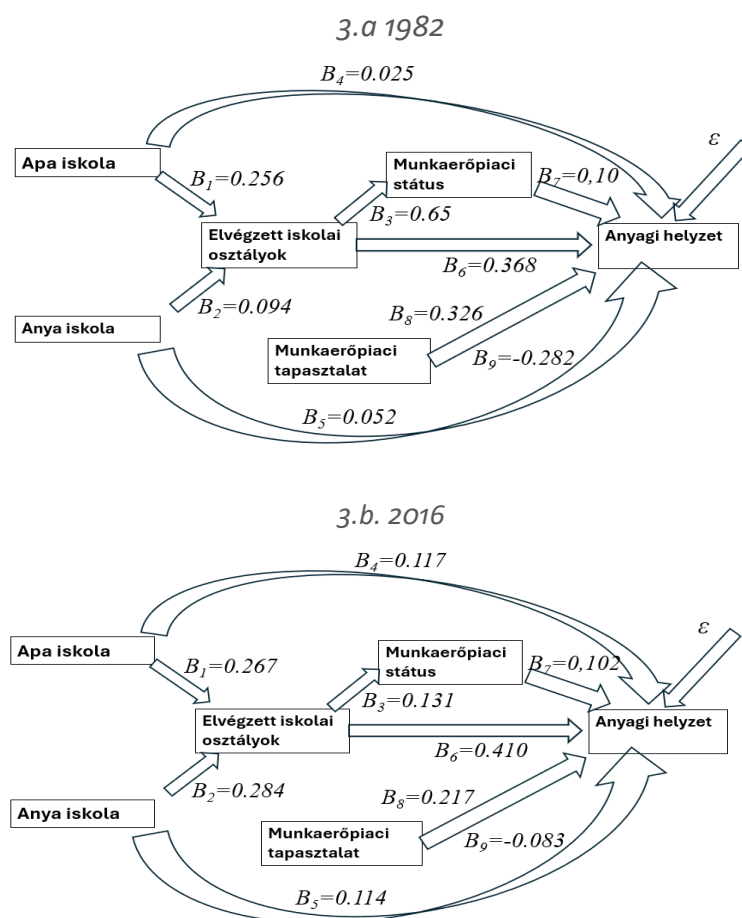
Forrás: saját számítás. 1982: Rétegződés-Modell vizsgálat, 1993: Szelényi–Treiman vizsgálat, 2005: EU SILC vizsgálatok, 2016: KSH Mikrocenzus.

Megjegyzések: a modelleket a 25–59 éves egyénekre futtattuk; Bal oldali változó: anyagi-jóléti index (1982, 1993 és 2016), és jövedelem (2005). Definíciókért lásd a 9., 10., 11. és 12. lábjegyzeteket. Kontrollváltozók: nem, életkor (10 éves kohorszok), munkaerőpiaci státus (foglalkoztatott, önálló, inaktív), településtípus.

Jelölések: () nem szignifikáns érték, ***: $p < 0.01$ szinten szignifikáns érték.

Az eredmények árnyaltabb láttatása érdekében két adatfelvételi időpontra vonatkozóan (az elsőre és az utolsóra) bemutatom az útmodellek eredményeit is (3a és 3b ábrák). Ezek segítségével már egy árnyalattal jobban képesek vagyunk a közvetett és a közvetlen hatások elkülönítésére is.

3. ábra. Az anyagi helyzet meghatározódásának útmodelljei 1982-ben és 2016-ban

Forrás: saját számítás. 1982: Rétegződés-Modell vizsgálat, 2016: KSH Mikrocenzus.

Az apa iskolázottságának közvetlen hatása a gyerek iskolázottságára az 1982 és a 2016-os évek vonatkozásában nem változott jelentősen, fontosabb lett viszont az elvégzett iskolai évek meghatározódásában az, hogy milyen magas volt az anya iskolázottsága. Ez utóbbi minden bizonnyal azzal is szoros összefüggésben van, hogy a vizsgált periódusban hatalmasat nőtt a nők iskolázottsága¹⁶. A szülői iskolázottságnak az anyagi pozícióra gyakorolt közvetlen hatása is megnőtt ugyanebben a periódusban (az anya esetében 0,052-ről 0,114-re, az apa esetében pedig 0,025-ről 0,117-re). A munkaerőpiaci tapasztalat önálló hatása (vagyis lényegében az életkori prémium) valamelyest lecsökkent (0,326-ről 0,217-re) a két időpont között. A munkaerőpiaci tapasztalat négyzetének a modellbe építése azt segíti, hogy becsülni tudjuk a munkaerőpiaci karrier során befutott jövedelmi pálya alakját – ebből az látszik, hogy a jövedelempálya mindkét időszakban konkáv, tehát előbb növekszik, majd csökken, miközben a karrierpályák átlagosan laposabbak lettek. Ez – tekintettel arra, hogy itt eltérő kohorszok egymás mellé rendelése révén lényegében adott időszakban a különböző életkorú egyének agyagi helyzetét vetjük egymással össze, nem pedig azonos egyének longitudinális anyagi-jövedelmi pályáját figyeljük meg – azt jelenti, hogy a megfigyelt „pályák” laposabbak lettek (tehát a 2016 előtt nem sokkal a munkaerőpiacra lépett fiatalok magasabb relatív anyagi-jövedelmi helyzetben léptek be, mint ahogy ezt 1982-ben megfigyelhettük). Az elvégzett iskolai osztályoknak közvetlenül az anyagi helyzetre gyakorolt hatása szintén növekedett (0,368-ről 0,410-re), ami összességében nyilván annak eredőjeként alakult ki, hogy egyfelől nőtt a magasabb iskolai végzettség bérprémiuma, másfelől viszont változott a családformálódás mintázata (vagyis a különböző iskolázottságúak házassági mintázata) is. Ez arra utal, hogy miközben a szülői hatás erősödése a meritokrácia gyengülését mutatná, a munkaerőpiaci prémium hatása viszont mintha éppen hogy a meritokrácia irányába történő elmozdulást jelentené. Ez utóbbi hatás azonban bizonytalan, nem tekinthető elég jelentősnek ahhoz, hogy messzemenő következtetést vonhassunk le belőle.

KORLÁTOK, FINOMÍTÁSOK, TOVÁBBI KUTATÁSI KÉRDÉSEK

Mint jeleztem, az elemzés során számos kutatói döntést kellett hozni, amelyek kisebb-nagyobb kompromiszumokat is magukban foglaltak.

Először is: miközben a négy különböző adatbázis használatából fakad az elemzés legjelentősebb előnye, ebből adódik egyben a legjelentősebb korlátja is. Először is, bármennyire igyekeztem harmonizálni a kimeneti változókat, látni kell, hogy óhatatlanul maradtak eltérések a kimeneti változók tartalmát illetően. Még ha ezek a változók többé-kevésbé hasonlóak is, nem azonosak, így pontosan nem lehet tudni, hogy a négy regressziós modellben a szülők végzettségének együttthatói közti különbség mennyiben adódik abból, hogy eltérőek a kimeneti változók, és mennyiben abból, hogy miként változott a szülők végzettsége és az anyagi helyzet közti kapcsolat.¹⁷ Ezen túl természetesen azt is meg kell említeni, hogy magának a vertikális anyagi

¹⁶ Gondoljunk bele: aki 1982-ben 60 éves volt, az 1922-ben született, tehát az édesanyja nagyjából a megelőző századfordulón született és alacsony iskolázottsággal az első világháború táján hagyhatta el az iskolarendszert. Aki viszont 2016-ban 25 éves volt, annak az édesanyja viszont az 1980-as évek elején-közepén fejezhette be a tanulást. Vizsgálatunkban ez a teljes lefedett népesség két széle.

¹⁷ Igazából konzekvensen csak az 1982-es és az 1993-as vizsgálatban lehetett azt tesztelni, hogy vajon mi történik, ha a kimeneti változót csak a háztartás egy főre jutó jövedelmével definiálom. Ebből a kísérletből két előzetes következtetést vonhatunk le: egyfelől a vagyoni jellegű változók bevonása növeli a megmagyarázott szórásnégyzetet a szülők iskolázottsága nélküli és az azt tartalmazó modellben is, másfelől pedig a szülő iskolázottságának bevonása nagyobb hatással jár a vagyoni változót is beépítő modellben, mint a pusztán a jövedelmet tartalmazó modellben. Ez érvényes mind az 1982-es, mind pedig az 1993-as vizsgálatra vonatkozóan is (csak utóbbi esetében mind a megmagyarázott szórásértékek, mind a paraméterbecslések kisebb értékeket vesznek fel).

dimenzióknak az életesélyek meghatározódásában játszott szerepe (relatív súlya) is változott a vizsgált négy évtized alatt. Egyszerűen nagyobb lett a jövedelmek szerepe és egyenlőtlensége is.

Megemlítendő az is, hogy az elemzésben háztartási (és nem egyéni) jövedelmeket használtam. Ez egyfelől azért indokolt, mert számos réteg, például a karrierjük kezdetén levő (a felsőfokú végzettséget épphogy elérő) fiatalok vagy a munkaerőpiacról időszakosan távol levő, egyébként jól szituált családban élő kisgyermekes anyák pozícióját alábecsülné az egyéni keresetek alapján végzett elemzés. Másfelől persze nem triviális, hogy milyen együttes hatása lehet annak, ha tekintetbe vesszük a partnerek jövedelmét is az egyének helyzetének megítélésében. Ezért nyilván további elemzésekre lehet szükség annak vizsgálatára, hogy a házassági mintázatok változása miképpen hathat a származási hatás erősségére. Másképpen fogalmazva: az eredményeket finomítani lehetne annak vizsgálatával, hogy vajon milyen hatása lehet a párválasztási mintázatok homogénia irányába történő elmozdulásának, ha tekintetbe vesszük a fiatalok anyagi helyzetének származási meghatározottságát is.

ÖSSZEFOGLALÁS ÉS TANULSÁGOK

Számítási eredményeinket röviden összefoglalva elsőként azt mondhatjuk, hogy a társadalom vertikális tagozódásán belüli elhelyezkedésben bizonyos tényezőknek „rendszeren átívelő” szerepe/fontossága van. A szocializmusban és az utána következő mobilitási rezsimekben is fontos szerepe volt a megszerzett iskolai végzettségnek és a foglalkoztatotti státusnak is. Az érvényesülésben nemcsak a társadalmi meghatározottságok, hanem az egyéni erőfeszítések, az életpálya során hozott döntések is fontos szerepet játszottak. Ha ezeknek a tényezőknek a szerepét a származás hatásával vetjük össze, akkor azt láthatjuk, hogy a származásnak a kilencvenes években (a rendszerváltás turbulens folyamatai közepette) csökkenő hatása volt, majd ismét egyre fontosabbá vált az elért pozíció meghatározódásában. A vizsgált évtizedek két végpontja között összességében nem csökkent, hanem növekedett a szülői háttér szerepe a mobilitási esélyek meghatározódásában (2016-ban erősebben függött az „adottságoktól” az egyének és háztartások érvényesülési esélye, mint bármikor korábban). Közben volt egy olyan időszak, amikor a magyar társadalom mobilitási adatai valamelyest meritokratikusabb társadalom képét látszottak mutatni – főleg a rendszerváltás táján, amikor gyaníthatóan olyan tényezők határozták meg az érvényesülést, amelyek lazították a származás és az elért anyagi jövedelmi helyzet kapcsolatát. Mindennek, úgy tűnik, legalábbis időlegesen, vége. A meritokrácia másik megközelítése az elért anyagi pozíció és a saját iskolázottság közötti összefüggés természetére figyel. Az elemzésben azt láthattuk, hogy a kért iskolai végzettsége és anyagi státusa között is, bár kismértékben, de erősödött a kapcsolat, ami viszont a meritokrácia utóbbi értelmezésének erőteljesebb érvényesülését jelzi. Az államszocializmusból a kapitalizmusba való átmenet így inkább e kettős, és a meritokrácia szempontjából ellentmondásos, folyamattal jellemezhető.

ZÁRSZÓ (ÉS NÉHÁNY SZÓ A „MIT LEHET TENNI?” KÉRDÉSÉRŐL)

Itt kell visszatérnünk arra, ami Ferge Zsuzsa egész tudományos pályafutásának meghatározó kérdése volt: mit lehet mindezzel kezdeni, hogyan lehet olyan társadalompolitikákat folytatni, amelyek közelebb hoznak bennünket egy meritokratikusabb berendezkedéshez. Merthogy a tehetség érvényesülésének származási korlátai egyszerre gátjai a hatékony társadalmi működésnek és a méltányos, inkluzív társadalmi berendezkedésnek is.

Mindenekelőtt azt kell kiemelni, hogy abban a mutatóban, ami a szülői társadalmi helyzet és a jelenlegi társadalmi pozíció (amit most inkább csak jövedelemmel, nem osztályhelyeztetéssel mértem) közötti megfelelést mutatja (legyen az egy egyszerű regressziós koefficiens vagy éppen a cirkuláris mobilitás valamilyen mérőszáma), rendkívül sok, rendkívül bonyolult áttételen át megvalósuló társadalmi hatásláncolat eredménye sűrűsödik össze. A teljes mobilitási folyamat megértését ezért elemeire kell bontani, és külön kell foglalkozni a születés egyenlőtlenségeitől a koragyermekkorai nevelés társadalmi/intézményi sajátosságain át az iskola-rendszerben megvalósuló szelekciós mechanizmusok vizsgálatán és a munkaerőpiaci előrejutást meghatározó finommechanizmusokig minden lépéssel. Ezért is kell úttörőnek tekinteni a Munkaerőpiaci Tükör című kiadvány 2022-es társadalmi mobilitással és egyenlőtlenségekkel foglalkozó számának (Szabó-Morvai–Pető 2023) megközelítését. A mobilitás alakítása általános társadalompolitikai programjának tehát ez az átfogó és aprólékos szemlélet kell, hogy megszabja a keretét.

A mobilitás gátjai között a szakirodalom mindenekelőtt a társadalom osztályszerkezetét, illetve az egyes társadalmi-foglalkozási csoportok közötti egyenlőtlenségek növekedését azonosítja be. Ebben a tekintetben azonban Magyarországon egy furcsa, ellentmondásos helyzetet találunk. Miközben az egyenlőtlenségek nagyságát a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok nem találták kirívóan nagynak, az intergenerációs mobilitás mégis alacsony (OECD 2018, Tóth–Szelényi 2018, Tóth–Csathó 2023). Más oldalról közelítve hasonló végkövetkeztetésre jutott Huszár Ákos (2022) is, akinek a tanulmánya arra világított rá, hogy a 2010-es évek első feléig folyamatosan növekedtek a foglalkozási csoportok közötti jövedelmi egyenlőtlenségek, és növekedett a jövedelem heterogenitásából a foglalkozási csoportok által megmagyarázott hányad is. A 2010-es évek végére azonban a KSH adatai alapján határozott fordulat tapasztalható, tehát csökkentek a foglalkozási csoportok közötti jövedelmi különbségek (Huszár 2022). Ezért aztán önmagában az osztályszerkezet és a jövedelemeloszlás egyenlőtlenségeinek alakulása nem adnak kielégítő magyarázatot az alacsony mobilitásra.

Kézenfekvő lenne az alacsony mobilitás mögött a szülői vagyoni egyenlőtlenségekre gyanakodni. Összességében nem is zárhatjuk ki ezt a hipotézist, ám az új vagyoniegyenlőtlenség-vizsgálatok nem adnak ehhez kielégítő támpontokat. A generációk közti vagyoni transferek (az örökség és a kapott ajándék) növeli ugyan a felső vagyoni ötödbe kerülés esélyét Magyarországon (egyéb jellemzők változatlansága mellett), ami a leggyengébb hatásnak tekinthető az elemzésbe bevont EU-országok közül. Úgy tűnik, hogy még három évtizeddel a piacgazdaságra való áttérés után sem a generációk közötti vagyonátadás a háztartások vagyonfelhalmozását elősegítő fő csatorna. Ennek oka az lehet, hogy a vagyonfelhalmozás a poszt szocialista országokban csak körülbelül egy generációval ezelőtt kezdődött, s a vagyontranszferek hatása egyelőre még kevésbé látható (Medgyesi 2022, 2023).

Egy következő nagyobb tényezőcsoport, amire gyanakodhatunk, az a házassági, családformálódási mintázatok esetleges megváltozása. Magyarországon a párválasztási szokások hosszabb távú alakulását jelentősen befolyásolta, hogy 1980 és 2016 között a felsőoktatási expanzióknak megfelelően nőtt a magas végzettségű nők aránya, amely átalakította a párválasztási trendeket, előtérbe hozva a hipogám párkapcsolatokat, melyekben a nő iskolai végzettsége a magasabb. E kapcsolatok azonban bomlékonyabbak (Erát 2022). A specifikus trendeket illetően a két diplomás személy alkotta párok egyre nagyobb arányban vannak jelen a magyar társadalomban, míg a két, legfeljebb általános iskolai végzettségű személyből álló kapcsolatok aránya stagnál. Ez a jelenség egyfajta polarizációra utalhat a párválasztáson keresztül (Erát 2022), aminek lehettek a mobilitásra is következményei (Erát–Huszár–Füzér 2022).

Összességében azonban a gyenge mobilitás, illetve az előrejutásban a származás meghatározó szerepe mögött a szakirodalom legáltalánosabban az iskolai mobilitás hiányát, a mobilitás gátjai között elsődlegesen az oktatási rendszer szelektivitását és az oktatáspolitikai nem kellően inkluzív jellegét azonosítja be (Róbert 2018, Tóth–Szelényi 2018). És éppen ez az, ami Ferge Zsuzsa mobilitással és társadalompolitikával kapcsolatos munkásságának is a középpontjában állt a kezdetektől (1969) a pályáját összegző munkáig (2015). Egy friss, az oktatási egyenlőtlenségek, az iskolai mobilitás és az oktatási rendszer hosszú távú, az 1980-as évektől napjainkig tartó átalakulásával foglalkozó tanulmány szerint az elmúlt évtizedek során az oktatási rendszer nem vált a társadalmi mobilitást ösztönző eszközzé, sőt, egyre kevésbé tölt be ilyen szerepet (Lőrincz–Antal-Fekete 2022). Az oktatáspolitikai intézkedések tükrözik a mindenkor állami vezetés társadalompolitikai vízióit: a rendszerváltást megelőzően már meglévő, rejtett oktatási egyenlőtlenségek az 1990-es évektől drasztikusan megnövekedtek, s a szabad iskolaválasztás eliteknek kedvező intézménye bebetonozódott. A 2000-es évek erőtlene egyenlősítő törekvéseit a 2010 utáni központosítás és konzervatív ideológiai fordulat semmissé tette. Bár a vizsgált időszakban az érettségizettek és a diplomások száma nőtt, a legsérülékenyebb tanulók kiszorultak a minőségi oktatásból (Lőrincz–Antal-Fekete 2022,) Ugyanebben az időszakban jelentős mértékben nőtt az alacsony státusú diákok iskolai szegregációja és növekedtek az iskolai teszteredmények társadalmi helyzet szerinti különbségei is, ráadásul az erősebb szegregáció együtt járt a teszteredmények társadalmi egyenlőtlenségeinek növekedésével is (Hermann–Kertesi–Varga 2024). A társadalmi mobilitási folyamatok szempontjából fontos még, hogy a partnerszelekció és az iskolai mobilitás növekvő mértékben kapcsolódhatott össze egymással. Egy erre vonatkozó tanulmány (Erát–Huszár–Füzér 2022) megállapította, hogy a magyar társadalomban nagymértékű generációk közötti immobilitás és generációkon belüli homogenia (hasonló helyzetűek közötti párkapcsolat) együttes jelenléte egy olyan, önmagát erősítő folyamatot hoz létre, melyben egyre több személy örökli szülei helyzetét és választ önmagához hasonló státusú partnert, hozzájárulva a magyar társadalom további szegmentálódásához.

Mind a négy vizsgált periódusban, noha a munkaerőpiac alapvetően eltérő mechanizmusok mentén biztosított kereteket az anyagi előrejutáshoz és lecsúszáshoz, valójában mindig az számított, hogy az iskolarendszer milyen erőforrásokkal és az érvényesülést segítő szakmai tudással ruházta fel a diákokat, és összességében, hogy sikerült-e csökkentenie a származási hátrányokat.

HIVATKOZÁSOK

- Andorka R. (1982) *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest: Gondolat.
- Andorka R. (1995) Homo socio-oeconomicus. A közgazdaságtan és a szociológia társadalmi és emberképe. Akadémiai székfoglaló: 1991. március 27. (Értekezések, emlékezések) Budapest.
- Andorka R. (2006) *Bevezetés a szociológiába*. Budapest: Osiris.
- Boudon, R. (2006) Homo Sociologicus: Neither a Rational nor an Irrational Idiot *Papers: revista de sociología*, 80, 149–169. <https://doi.org/10.5565/rev/papers/v80n0.1773>
- Breen, R. (szerk.) (2004) *Social Mobility in Europe*. Oxford: Oxford University.
- Breen, R. – Luijkx, R. (2004) Social Mobility in Europe Between 1970 and 2000. In Breen, R. *Social Mobility in Europe*. Oxford: Oxford University, 37–75. <https://doi.org/10.1093/0199258457.003.0003>
- Bukodi E. – Goldthorpe, J. H. (2010) Market versus Meritocracy. Hungary as a Critical Case. *European Sociological Review*, 26(6), 655–674. <https://doi.org/10.1093/esr/jcp043>
- Bukodi E. – Paskov, M. – Nolan, B. (2020) Intergenerational Class Mobility in Europe: A New Account. *Social Forces*, 98(3), 941–972. <https://doi.org/10.1093/sf/soz026>
- Erát D. (2022) Párválasztási szokások Magyarországon. A homogámia és heterogámia alakulása 1980 és 2016 között. In Kolosi T. – Szelényi I. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 2022*. Budapest: Társi, 119–126. <https://doi.org/10.61501/TRIP.2022.6>
- Erát D. – Huszár Á. – Füzér K. (2022) Társadalmi mobilitás és partnerszelekció. In Kolosi T. – Szelényi I. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 2022*. Budapest: Társi, 193–206. <https://doi.org/10.61501/TRIP.2022.10>
- Esping-Andersen, G. – Wagner, S. (2012) Asymmetries in the opportunity structure. Intergenerational mobility trends in Europe *Research in Social Stratification and Mobility* 30, 473–487.
- Ferge Zs. (1969) *Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Ferge Zs. (1980) *Társadalompolitikai tanulmányok*; Budapest: Gondolat.
- Ferge Zs. (2017) *Magyar társadalom- és szociálpolitika, 1990–2015*; Budapest: Osiris.
- Ferge Zs. (2016) *Nem cserélek elveket: életút-beszélgetések* Budapest: Noran Libro.
- Haller M. – Kolosi T. – Róbert P. (1990) Social Mobility in Austria, Czechoslovakia, and Hungary. In Haller M. (szerk.) *Class Structure in Europe. New Findings from East-West Comparisons of Social Structure and Mobility*. London: M. E. Sharpe Inc., 153–198.
- Hayek, F. A. (1960) *The Constitution of Liberty*. London: Routledge.
- Hermann Z. – Kertesi G. – Varga J. (2024) A teszteredmények társadalmi egyenlőtlensége és az általános iskolai szegregáció. *Közgazdasági Szemle*, 71(4), 353–378. <https://doi.org/10.18414/KSZ.2024.4.353>
- Huszár Á. (szerk.) (2015) *A társadalom rétegződése*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- Huszár Á. – Hajdu G. (2024) Az egyenlőtlenségek újratemelődése az 1980-as években és ma. In Kovács I. (szerk.) *Integráció, egyenlőtlenség, polgárosodás. A magyar társadalom a 2020-as évek elején 1. Kötet*. Budapest: HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont, 151–194.
- Huszár Á. – Balogh K. – Győri Á. (2023) A társadalom felső és alsó csoportjaiba irányuló iskolai mobilitási folyamatok Magyarországon In Szabó-Morvai Á. – Pető R. (szerk.) *Munkaerőpiaci tükör 2022: társadalmi egyenlőtlenség és mobilitás* Budapest: Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Közgazdaságtudományi Intézet, HUN-REN Magyar Kutatási Hálózat, 211–216.
- Huszár Á. – Győri Á. – Balogh K. (2022) Resistance to Change: Intergenerational Class Mobility in Hungary, 1973–2018. *Sociological Research Online*, 28(3), 838–857.
- Huszár Á. (2022) Osztályszerkezet és jövedelemeloszlás Magyarországon 1982 és 2019 között. In Kolosi T. – Szelényi I. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 2022*. Budapest: Társi, 159–174. <https://doi.org/10.61501/TRIP.2022.8>
- Jantti, M. – S. Jenkins (2015) Income mobility. In Atkinson, A. B. – Bourguignon, F. (szerk.) *Handbook of Income Distribution, Volume 2A*, Elsevier, North Holland B.v., 807–936.
- Kolosi T. (szerk.) (1982) *Elméletek és hipotézisek* Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet.
- Kolosi T. (1987) *Tagolt társadalom*. Budapest: Gondolat.
- Kolosi T. (2016) Strukturális torzulások a magyar társadalomban. *Magyar Tudomány*, 177(8), 902–907.

- Kolosi T. – Keller T. (2010) Kikristályosodó társadalomszerkezet. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi riport*. Budapest: Társi, 105–135.
- Kolosi T. – Róbert P. – Tóth I. Gy. (2003) *Társadalmi rétegződésünk és az európai csatlakozás*. Az Allianz Hungária Biztosító Rt. megrendelésére készült tanulmány, Budapest: Társi.
- Kolosi T. – Tóth I. Gy. (2008) A rendszerváltás nyertesei és vesztesei – generációs oldalnézetből. Tíz állítás a gazdasági átalakulás társadalmi hatásairól. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi R riport, 2008*. Budapest: Társi, 15–45.
- Konrád Gy. – Szelényi I. (1978) *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Párizs: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.
- Kovács I. (szerk.) (2024) *Integráció, egyenlőtlenség, polgárosodás. A magyar társadalom a 2020-as évek elején*. Budapest: Hun-Ren Társadalomtudományi Kutatóközpont.
- Lőrincz B. – Antal-Fekete E. (2022) Oktatási egyenlőtlenségek, iskolai mobilitás és az oktatási rendszer átalakulása Magyarországon az 1980-as évektől napjainkig. In Kolosi T. – Szelényi I. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 2022*. Budapest: Társi, 207–224. <https://doi.org/10.61501/TRIP.2022.11>
- Medgyesi M. (2022) A generációk közötti transzferek hatása a vagyonfelhalmozásra Magyarországon nemzetközi összehasonlításban. In Kolosi T. – Szelényi I. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 2022*. Budapest: Társi, 175–192. <https://doi.org/10.61501/TRIP.2022.9>
- Medgyesi M. (2023) Kapott vagyontranszferek és ezek hatása a háztartás vagyonára. In Szabó-Morvai Á. – Pető R. (szerk.) (2023) *Munkaerőpiaci tükrök 2022: társadalmi egyenlőtlenség és mobilitás*. Budapest: Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Közgazdaságtudományi Intézet, HUN-REN Magyar Kutatási Hálózat, 206–210.
- OECD (2018) *A Broken Social Elevator? How to Promote Social Mobility*. Párizs: OECD, Elérhető: https://read.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/broken-elevator-how-to-promote-social-mobility_9789264301085-en#page5 [Letöltve: 2025-07-07].
- Róbert P. (2018) Intergenerációs iskolai mobilitás az európai országokban a válság előtt és után. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi R riport, 2018*. Budapest: Társi, 64–80.
- Róbert P. (2021) Origins of Multidimensional Class Locations in Hungary. *Polish Sociological Review*, 215(3), 369–386. <https://doi.org/10.26412/psr215.05>
- Róbert P.–Bukodi E. (2004) Changes in intergenerational class mobility in Hungary, 1973–2000. In Breen, R. (szerk.) *Social Mobility in Europe*. Oxford, 287–314.
- Sandel, M. (2020) *The tyranny of merit*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Roemer, J. (1998) *Equality of Opportunity*. Cambridge: Harvard University.
- Szabó-Morvai Á. – Pető R. (szerk.) (2023) *Munkaerőpiaci Tükrök 2022. Társadalmi egyenlőtlenség és mobilitás*. Budapest: Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Közgazdaságtudományi Intézet.
- Szelényi I. – Treiman, D. J. (2017) *Social Stratification in Eastern Europe After 1989: General Population Survey (M653V1)*, Harvard Dataverse, V1, <https://doi.org/10.7910/DVN/XYUDDX>
- Tóth I. Gy. (2005) *Jövedelemeloszlás. A gazdasági rendszerváltástól az uniós csatlakozásig*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég.
- Tóth I. Gy. (2000) Előrejutás a társadalmi ranglétrán: egy magyarázat kísérlet. In Spéder Zs. – Tóth P. P. (szerk.) *Emberi viszonyok. Cseh-Szombathy László tiszteletére*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég, 223–246.
- Tóth I. Gy. – Szelényi, I. (2018) Bezáródás és fluiditás a magyar társadalom szerkezetében Adatolt esszé a felső középosztály bezáródásáról. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 2018*, Budapest: Társi, 25–47.
- Tóth I. Gy. – Csathó Á. (2023) Szülői háttér és az oktatás munkaerőpiaci megtérülése, 2005–2019-ben Magyarországon – becslési kísérlet az EU–SILC-adatok alapján. In Szabó-Morvai Á. – Pető R. (szerk.) *Munkaerőpiaci tükrök 2022: társadalmi egyenlőtlenség és mobilitás*. Budapest: Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Közgazdaságtudományi Intézet, HUN-REN Magyar Kutatási Hálózat, 2020–2027.
- Wrong, D.H. (1961) The Oversocialized Conception of Man in Modern Sociology. *American Sociological Review*, 26(2), 183–193.
- Young, M. (1958) *The Rise of the Meritocracy*. Harmondsworth: Penguin.